

שני סיפורים כפולים בספר בראשית: פְּרֻדַּת הַגֵּר (ט"ז; כ"א) ובשורת לידת יצחק (י"ז-י"ח)

מאמר זה מבקש לבחון שני צמדי סיפורים בספר בראשית. הסיפורים שבצמד הראשון (בריחת הגר וגירושה) דומים מאוד זה לזה בכל המוטיבים העיקריים שלהם, ואילו בצמד השני (בשורת לידת יצחק) אין הסיפור השני מוסיף דבר על הראשון. המאמר מבקש להציג תשובה עקרונית אחת, הפותרת שתי כפילויות אלו. ייתכן, כי אף סיפורים כפולים אחרים, בספר בראשית או בספרים אחרים, יוכלו להתבאר בצורה דומה.¹

א. בריחת הגר (ט"ז) וגירוש הגר (כ"א) או: למעמדו של ישמעאל

שני סיפורים אלו בולטים בדמיון הרב שביניהם:

תוכן הסיפורים: הגר עם בנה (בהיותו עובר ברחמה, או בהיותו נער הנישא על כתפיה) נפרדים מבית אברהם בשל בקשת אשתו שרה; הם פונים אל עבר המדבר בנגב הארץ; סביב מקור המים נגלה אל הגר מלאך ה' ומברך אותה ואת זרעה. מתוך רצף הסיפור עולה משמעות שמו של הבן - ישמעאל.

הדמיון קיים גם מבחינה לשונית: כדוגמת "וַיִּשְׁמַע אַבְרָם לְקוֹל שָׂרָי" (ט"ז, ב) שנאמר בבריחת הגר, אנו קוראים: "כֹּל אֲשֶׁר תֹּאמַר אֵלֶיךָ שָׂרָה שְׁמַע בְּקוֹלָהּ" (כ"א, יב) בגירושה; בשני הסיפורים קיים מוטיב מרכזי של שמיעה וראייה ועוד.

אולם, דווקא בשל קרבתם של שני סיפורים אלו, יש להתמקד בהבדלים ובפערים הקיימים בין שתי הפרשיות, ולאור הבדלים אלו להבין את ייחודו ואת משמעותו של כל סיפור בפני עצמו. ראוי להדגיש, כי השאלה שאנו מתמודדים איתה

1. ר"מ ברויאר עסק הרבה בכפילויות הסיפורים בספר בראשית. מאמר זה מבקש לאמץ את המתודה הבסיסית של ר"מ ברויאר, אולם מסקנתו שונה לחלוטין ממסקנותיו של ברויאר, ואעיר על כך בהמשך.

כעת, אינה לשם מה נכתבו שני סיפורים, שהרי הם מתארים שני מאורעות שונים שקרו בזמנים שונים מתוך סיטואציות שונות, אלא מה המשמעות של כפל המאורעות. התיאור המקביל בתורה זועק לפשר ולמשמעות.²

נעמוד על עיקרי ההבדלים שבין שני הסיפורים:

א. **גיבור הסיפור:** גיבורת סיפור בריחת הגר - לפחות בכל הנוגע לרקע שלו - היא שרי. כך מתחיל הסיפור: "וְשָׂרִי אֶשֶׁת אַבְרָם לֹא יָלְדָה לוֹ וְלֵה שִׁפְחָה מִצְרִית וְשָׂמָה הָגֵר. וַתֹּאמֶר שָׂרִי אֶל אַבְרָם... " (ט"ז, א-ב). הסיפור פותח בשרי - היא העקרה והיא לא ילדה, ולה שפחה מצרית, והיא 'האומרת לאברם'. יתרה מזאת, גם הצעתה לאברם שיבוא אל הגר מנומקת תוך התמקדות בשרי דווקא - "אולי אבנה ממנה". תגובתו של אברם - "וַיִּשְׁמַע אַבְרָם לְקוֹל שָׂרִי" - מחדדת עוד יותר את ההבנה כי שרי היא גיבורת הסיפור, כי היא האקטיבית והפועלת, בעוד אברם פסיבי לחלוטין, ומעמדו הוא כדמות משנית המבקשת לחדד את פעלתנותה של הדמות המרכזית. אברם איננו מביע את עמדתו ואיננו דורש וחוקר בדבר, אלא שומע בקול אשתו.

פסוק ג הנו הקיצוני ביותר בהבלטת מרכזיותה של שרי בסיפור - "וַתִּקַּח שָׂרִי אֶשֶׁת אַבְרָם אֵת הָגֵר הַמִּצְרִית שִׁפְחָתָהּ מִקֶּץ עֶשֶׂר שָׁנִים לְשֵׁבַת אַבְרָם בְּאַרְץ כְּנָעַן וַתִּתֵּן אֹתָהּ לְאַבְרָם אִישָׁהּ לוֹ לְאִשָּׁה". לשון ליקוחין במקרא משמש פעמים רבות במובן של נשיאת אשה ("כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה"). הכתוב רותם לשון זה אף לנתינת הגר לאברם, שהרי מעין נישואין לפנינו, אלא שלא אברם הוא ה"לוקח", אלא דווקא שרי - "וַתִּקַּח שָׂרִי אֶשֶׁת אַבְרָם... וַתִּתֵּן אֹתָהּ לְאַבְרָם". אף מעשה הליקוחין מיוחס לשרי ולא לבעל הלוקח בפועל - אברם.

אף מה שנדמה בקריאה ראשונית כעיקרו של הסיפור, מסופר בקיצור מרובה וכבדרך אגב - "וַיָּבֵא אֶל הָגֵר וַתִּהְרָה", ומיד חוזר הכתוב להתמקד בדמות המרכזית - "וַתֵּרָא כִּי הָרְתָה וַתִּקַּל גְּבֵרָתָהּ בְּעֵינֶיהָ. וַתֹּאמֶר שָׂרִי אֶל אַבְרָם חֲמָסִי עָלֶיךָ...".

תגובתו השנייה של אברם הנזכרת בסיפור זה (הפעם על קובלנת שרי על הגר), מזכירה מאוד את תגובתו הראשונה; אברם שוב מוצג כדמות פסיבית אשר אינה מעוניינת ליטול חלק בסיפור - "וַיֹּאמֶר אַבְרָם אֶל שָׂרִי הִנֵּה שִׁפְחָתְךָ בְּיָדְךָ עָשִׂי לָהּ הַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ".

2. אמנם היו מי שראו בשני הסיפורים, שני תיאורים שונים של אותו המאורע (ראה למשל ש"א ליונשטאם, אנציקלופדיה מקראית, ערך הגר, עמ' 782), אולם נראה כי להשוואת הסיפורים בסיס ספרותי ולא דווקא היסטורי.

בסיפור בריחת הגר, אם כן, שרי היא הדמות הדומיננטית, היא הפועלת והיוזמת. הרקע לסיפור כולו קשור ליחסיה עם שפחתה, שהתערערו בשל יזמתה (לקיחת הגר לאברם) והתנתקו בעטייה ("וַתַּעֲנֶה שְׂרֵי וַתִּבְרַח מִפְּנֵיהָ").

בניגוד לכך, בסיפור גירוש הגר אנו מגלים זוגיות שונה לגמרי בבית אברהם. אמנם גם כאן מתחיל הסיפור בהצעתה של שרה - "וַתֹּאמֶר לְאַבְרָהָם גֵּרֶשׁ הָאִמָּה הַזֹּאת וְאֵת בְּנָהּ" (כ"א, י), אך גם לאברהם עמדה משלו - "וַיִּרַע הַדָּבָר מֵאֵד בְּעֵינֵי אַבְרָהָם עַל אֹדֶת בְּנֹו". בסופו של דבר נכנע אברהם לבקשת שרה, אך רק בשל התגלות אלוהית אליו.

מעתה, אברהם שותף פעיל בסיפור, יוזם ופועל - "וַיִּשְׁכַּם אַבְרָהָם בְּבֶקֶר וַיִּקַּח לָחֶם וְחִמֵּת מִיַּם וַיִּתֵּן אֶל הָגֵר שֵׁם עַל שְׂכָמָהּ וְאֵת הַיֶּלֶד וַיִּשְׁלַחָהּ". תיאור זה של אברהם המשכים בבוקר בא לרמוז על פעלתנות מיוחדת ועל זריזות רבה. הוא משכים, הוא לוקח, הוא נותן, ולבסוף הוא אף אורז למשולחים את חפציהם, והשילוח קרוי על שמו - "וַיִּשְׁלַחָהּ".

ההבדל הבולט הראשון הוא, אם כן, שבסיפור בריחת הגר שרי היא הפועלת ובה הכתוב מתמקד, ואילו בגירוש הגר גם לאברהם חלק פעיל ביותר ומרכזי בהשתלשלות הסיפור.

ב. מען הברכה ותוכנה: כשהמלאך מתגלה להגר, בסיפור בריחתה, אנו מוצאים כותרת משולשת הפותחת את דברי המלאך (פס' ט-יב):

וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאֶךְ ה' שׂוּבִי אֶל גְּבִרְתְּךָ וְהִתְעַנִּי תַּחַת יָדֶיהָ.

וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאֶךְ ה' הֲרַבָּה אֲרַבָּה אֶת זְרַעְךָ וְלֹא יִסְפָּר מִרְבּוֹ.

וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאֶךְ ה' הֲנָךְ הָרָה וְיִלְדֶיךָ בֵּן וְקָרָאת שְׁמוֹ יִשְׁמַעֵאל כִּי שָׁמַע ה' אֶל עֲנִיָּךְ. וְהוּא יְהִי פְּרָא אָדָם יָדוּ בְּכָל יוֹם כָּל בּוֹ וְעַל פְּנֵי כָּל אֲחָיו יִשְׁכְּנוּ.

חזרה משולשת זו, "וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאֶךְ ה'", דורשת הסבר, שהרי אין כל הפסק בין שלוש האמירות, ובתוך רצף דברי המלאך אנו שומעים על פתיחות מחודשות.

ייתכן, כי פתיחות חוזרות אלו נועדות להדגיש בפנינו הקוראים כי הגר ממאנת לקבל את דברי המלאך. אין היא משתכנעת, וכנראה שהיא מפקפקת בדרישת המלאך לחזור ולהתענות תחת ידי גברתה. לשם כך צריך המלאך לומר לה שוב ושוב, אמירה אחר אמירה, הבטחות חוזרות ונשנות, כדי לשכנעה שתעשה כדבריו.

אולם נדמה, כי מעבר לכך מבקשת התורה כי נשים את לבנו לשלוש אמירות שונות שיש בדברי המלאך להגר. לא ראי אמירה אחת כרעותה, ועלינו לפרש שדברי המלאך מתמקדים בשלושה עניינים שונים:

האמירה הראשונה מציבה בפני הגר את הדרישה לחזור לשרי, ולהתענות תחת ידיה.

האמירה השנייה מבקשת לעודד את הגר לעשות כדברי המלאך, תוך הבטחת ריבוי זרע.

האמירה השלישית טעונה הסבר. יש מרבותינו שראו את דברי המלאך - "וְהוּא יְהִי פְּרָא אָדָם יְדוּ בְּכָל יוֹד כָּל בּוֹ" - כאמירה שלילית הנוגעת לאופיו של ישמעאל.³ בהסבר זה ישנה בעיה מתודית בסיסית, בטרם ניגשים לפירושן המדויק של מילות ההבטחה. ההקשר שבו נאמרים דברים אלו להגר אינו יכול לסבול פירוש שלילי וביקורתי על הגר או על זרעה. המלאך מבקש ממנה לשוב ולהתענות אצל שרי, וכעת הוא מנסה לשכנעה לעשות כדבריו תוך הבטחת הבטחות שונות. אין זה מתקבל על הדעת, שברצף ההבטחות והשכנועים יאמר המלאך להגר דבר שלילי על אודות זרעה. אדרבא, יש למצוא את הפן החיובי שבדבריו, העשוי לשכנע את הגר לעשות כדבריו למרות סבלה האישי.

ממילא אנו נדרשים להבין את תוכן האמירה ואת משמעותה החיובית והמעודדת להגר.

ראשית אומר המלאך כי "הוא יְהִי פְּרָא אָדָם". הפרא נזכר בכמה מקומות במקרא כחיית מדבר שלא ניתן לביית אותה.⁴ כך למשל בירמיה ב', כד: "פְּרָה לְמַד מְדַבֵּר בְּאוֹת נִפְשׁוֹ [נִפְשָׁה ק'] שְׁאָפָה רוּחַ תְּאֲנֶתָה מִי יְשִׁיבָנָה", או באיוב "הן פְּרָאִים בְּמִדְבָּר יֵצְאוּ בְּפִעֲלָם מִשְׁחָרֵי לְטָרְף" (כ"ד, ה), ובצורה ברורה יותר, המחדדת את חופשיותו של הפרא:

מִי שֶׁלַח פְּרָא חֲפָשִׁי וּמִסְרוֹת עֵרוּד מִי פִתַּח.
אֲשֶׁר שְׁמָתִי עֲרָבָה בֵּיתוֹ וּמִשְׁכְּנוֹתָיו מְלָחָה.
יִשְׁחַק לְהֵמוֹן קִרְיָה תִשְׁאוֹת נֹגֵשׁ לֹא יִשְׁמַע

(איוב ל"ט, ה-ז).

כלומר, הפרא הנו סמל לחופש נצחי, חופש שהאדם אינו יכול לכבול תחת שלשלאות וקולרים.

אם נזכור את הסיטואציה הספציפית שאנו עוסקים בה, פשר הברכה יעלה מיד מול עינינו. הגר, **שפחת שרה**, מתבקשת לחזור לעבדותה אצל גברתה. הברכה

3. ראה למשל פירוש רש"י לבראשית ט"ז, יב: "ידו בכל - לסטים; ויד כל בו - הכל שונאין אותו ומתגרין בו". רש"י הולך בעקבות דעתו של ריש לקיש בבראשית רבה, פרשה מה, יב, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 456.

4. הפרא הוא ככל הנראה זן של החמור האסייתי. ראה י' אחיטוב, אנציקלופדיה מקראית, ערך פרא, עמ' 575-576.

המתבקשת ביותר, שיכולה לעודד ברגע זה את הגר היא, כי שעבוד זה איננו נצחי ועתיד הוא להשתנות. כבר בנה יפרוק מעליו את עול השעבוד, ויהיה "פָּרָא אָדָם" - אדם חופשי כפרא.⁵

המשך דברי המלאך - "יָדוּ בְּכָל יוֹד כָּל בּוֹ וְעַל פְּנֵי כָּל אָחִיו יִשְׁכֹּן" מתפרשים כמדומני, כדברי הבכור שור והחזקוני, במובן הכלכלי, במובן של יכולת וכשרון להצליח בדברים רבים ומגוונים (בדומה לביטוי השגור כיום על לשוננו - "יָדוּ בְּכָל"). ייתכן שישנו כאן דגש על אספקט המשא ומתן דווקא, כסוחר שמרכולתו עוברת מיד ליד.⁶ ישמעאל מובטח בשחרור מעול העבדות ובהצלחה כלכלית בחייו. ייתכן שיש באמירה זו גם הבטחה להתיישבות בחבל ארץ - "עַל פְּנֵי כָּל אָחִיו יִשְׁכֹּן".⁷

המלאך אומר אפוא שלושה דברים:

1. חזרי להתענות.
2. הֲרֵבָה אֲרֵבָה אֶת זְרַעְךָ.
3. בנך יצא לחופשי מעבדותו, יצליח כלכלית בכל אשר יפנה, ואף יזכה לשבת בחבל ארץ גדול.

כשמגדירים אמירות אלו של המלאך באופן ממוקד, עולה לנגד עינינו פרשה אחרת שנאמרה זה עתה, בסמיכות לסיפור בריחת הגר. כוונתי לברית בין הבתרים.

שם נגלה הקב"ה לאברם והבטיח לו הבטחות דומות, אך בישר שלפני מימושן של הבטחות אלו יהיה על העם להיכנס תחת עול שעבוד עם זר ולהתענות תחת ידו. אל מול "שׁוֹבֵי אֶל גְּבַרְתְּךָ וְהִתְעַנִּי תַּחַת יָדֶיהָ" קראנו בברית: "גֵּר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעַבְדִּים וְעַנּוּ אֹתָם" (ט"ו, יג).

אמנם, בצד עינוי זה מובטח לאברם ריבוי זרע (פס' ה-ו), וכך, כאמור, אף להגר. ובאחרונה, מבטיח ה' לאברם כי זרעו ישתחרר מעול השעבוד והעינוי, ייהפך לעם חופשי, והדבר אף יגרור הצלחה כלכלית - "וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנִי וְאַחֲרָי כֵּן יֵצְאוּ בְּרִכְשׁ גָּדוֹל... וְדוֹר רְבִיעִי יִשׁוּבוּ הֵנָּה" (יד-טז). כך כאמור התבשרה גם הגר - בנה יצא לחופשי, ובאותה אמירה גם נתבשרה שיצליח כלכלית.

5. כך גם דעתו של ר' יוחנן, החולק על ריש לקיש, במדרש: "ר' יוחנן אומר שהכל גדלים ביישוב, והוא [- ישמעאל] גדל במדבר" (בראשית רבה, שם). וראה בפירושו ראב"ע במקום.
6. "ידו בכל - בכל מיני סחורה. ויד כל בו - על ידי משא ומתן של סחורה" (חזקוני, בראשית ט"ז, יב).
7. כך מבין החזקוני, כהמשך לברכה הכלכלית: "נחלותיו יתפשטו בין כל אחיו מרוב עושר" (שם). בסופו של דבר, אנו אכן קוראים על ישמעאל תיאור דומה: "עַל פְּנֵי כָּל אָחִיו נָפְלָ" (כ"ה, יח; וראה תרגום אונקלוס ופירוש רש"י שם).

לאחר היציאה מעול השעבוד, עתידים בני אברהם לרשת את הארץ, ואף זאת מעין חתימתה של האמירה השלישית להגר מפי המלאך. אם נוסיף להשוואת תוכן הברכות בשני המקרים את העובדה כי הגר היא שפחה מצרית, וכי בנה ישמעאל עתיד לצאת מעבדותו אל עבר המדבר, דומני כי לא ניתן עוד להתעלם מהזיקה הקיימת בין שתי הפרשיות.

לפנינו, אם כן, הבטחה שמקבלת הגר, מעין הברית שכרת ה' עם אברהם והמסופרת בפרשה הקודמת. השוואה זו ראויה לעיון ולהסבר מעמיק, אך אין זה מעניינו הישיר של מאמר זה. אציין רק שהגר ניצבת מול מלאך ה' וזוכה בברכה, ברכה משמעותית למדי, שאף מזכירה את הברית שכרת ה' עם אברם. כשם שאברם עמד מול אלוהיו וכרת עמו ברית, כך הגר זוכה בסיפור זה לעמידה דומה מול ה'.

גם בסיפור המקביל, גירוש הגר, הגר מקבלת ברכה, אך קיים פער משמעותי בין הברכה שראינו זה עתה לברכה בסיפור הגירוש. הגר עצמה שומעת (כבדרך אגב) שאמנם גוי גדול יצא מבנה - "קומי שאי את הנער והחזיקי את ידך בו כי לגוי גדול אשימנו" (פס' יח). אלא שברכה זו עצמה נאמרה כבר קודם לכן בסיפור זה, בדברי ה' לאברהם: "וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי זרעך הוא" (פס' יג). נראה, כי המלאך מגלה להגר את סוד הברכה שנאמרה לאברהם, אך אין כאן ברכה חדשה שהגר זוכה בה.

בצד תוכנה של הברכה המקורית ("לגוי אשימנו"), אנו קוראים גם על הסיבה לכך - "כי זרעך הוא". כלומר, בנה של הגר יזכה אמנם לברכה, אך לא כאישיות העומדת בפני עצמה מול ה', אלא מתוקף היותו זרע אברהם!

בין הסיפורים מתגלה, אם כן, הבדל נוסף - מיהו מקבל הברכה. מסקנת שני הסיפורים היא כי הברכה תחול על ראש ישמעאל, אך בעוד שבסיפור בריחת הגר הגר עצמה היא המקבלת ברכה מאת ה', הרי שבסיפור גירוש הגר מקבל הברכה הוא אברהם. לו הברכה נאמרת, ומבחינה מהותית כל תוקפה של ברכה זו קשור בו, שהרי ישמעאל כלול בה רק משום שהוא זרעו של אברהם.

אלו הם שני ההבדלים המרכזיים בין שני הסיפורים, ועל משמעותם אעמוד בהמשך. לפני כן, ברצוני להתמקד בעוד כמה הבדלים, שגם הם יכולים לשפוך אור על סיפורים אלו:

ג. הרקע לבריחת הגר הוא יחסי הגר ושרי. הגר מזלזלת בגברתה, ושרי מענה אותה. בשל מתח זה שבין שרי והגר נאלצת הגר לברוח. לעומת זאת, הרקע לגירוש הגר, הוא דווקא יחסי הבנים - יצחק וישמעאל: "ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק. ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (כ"א, ט-י).

ד. בסיפור בריחת הגר, יזמת הפרדה מבית האדון היא של הגר. אברם ושרי אינם מודעים לבריחה זו, ולכל אורך ריב הגר ושרי, אין ה' מתערב בנעשה. רק לאחר בריחתה של הגר, במדבר, מתגלה אליה מלאכו. לעומת זאת, בסיפור גירוש הגר, נעשה שילוחה על פי דבר אלוהים שהתגלה לאברהם: "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם אַל יִרַע בְּעֵינֶיךָ עַל הַנְּעֵר וְעַל אֲמֶתֶךָ כֹּל אֲשֶׁר תֹּאמַר אֵלֶיךָ שָׂרָה שָׁמַע בְּקֹלָהּ כִּי בִיצַחַק יִקְרָא לָךְ זָרַע" (יב).

ה. בסיפור בריחת הגר, אומר המלאך להגר כיצד עליה לקרוא לבנה העתיד להיוולד - "וְקָרָאת שְׁמוֹ יִשְׁמַעֵאל". מיד לאחר שובה ההוראה מתבצעת וכך מסתיים סיפורנו - "וַתֵּלֶד הַגֵּר לְאַבְרָם בֶּן וַיִּקְרָא אַבְרָם שֵׁם בְּנוֹ אֲשֶׁר יָלְדָהּ הַגֵּר יִשְׁמַעֵאל" (טו). בניגוד לכך, בגירוש הגר, לא נזכר שמו של ישמעאל אף לא פעם אחת. הוא נקרא כל העת "בן האמה", "הילד", "בנו", "נער", אך שמו אינו מופיע. חסרון השם בולט במקום שבו שומע האל את קול הנער (וככל הנראה ישנה כאן רמיזה ברורה למשמעות שמו): "וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת קוֹל הַנְּעֵר... כִּי שָׁמַע אֱלֹהִים אֶל קוֹל הַנְּעֵר" (יז).

ו. בסיפור בריחת הגר מוצא אותה המלאך על עין המים, ומדבר עמה:

וַיִּמְצָאָהּ מְלֶאכֶּה ה'
עַל עֵין הַמַּיִם בְּמִדְבָּר
עַל הָעֵין בְּדֶרֶךְ שׁוּר

(ז).

במקומות רבים במקרא אנו פוגשים בהתגלות מלאכים לאנשים, ובכולם, כמו כאן, ישנו דו-שיח ישיר ואישי, כבכל פגישת שני אנשים. לעומת זאת, בסיפור הגירוש, אין המלאך מתגלה אל הגר כאיש שניתן לשוחח עמו, אלא בחזון נבואי מרוחק - "וַיִּקְרָא מְלֶאכֶּה אֱלֹהִים אֶל הַגֵּר מִן הַשָּׁמַיִם וַיֹּאמֶר לָהּ..." (יז).

ז. בעוד בריחת הגר הנה זמנית, ולשם כך נשלח המלאך - לעודדה לחזור לבית גברתה, גירושה של הגר הנו סופי.

ח. פער נוסף הקיים בין שתי הפרשיות הוא השימוש בשם ה': אזכורי ה' בסיפור בריחת הגר נעשים בשם הו"ה,⁸ ואילו אזכוריו בסיפור הגירוש המקביל נעשים בשם אלוהים.⁹

8. "הנה נא עֲצֹרֵנִי ה' מִלְּדַת... יִשְׁפֹּט ה' בֵּינִי וּבֵינֶיךָ... וַיִּמְצָאָהּ מְלֶאכֶּה ה'... וַיֹּאמֶר לָהּ מְלֶאכֶּה ה'... וַתִּקְרָא שֵׁם ה' הַדַּבֵּר אֵלֶיהָ אַתָּה אֵל רָאִי" (ט"ז, ב-יג).

9. "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם אַל יִרַע בְּעֵינֶיךָ... וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת קוֹל הַנְּעֵר וַיִּקְרָא מְלֶאכֶּה אֱלֹהִים אֶל הַגֵּר... כִּי שָׁמַע אֱלֹהִים אֶל קוֹל הַנְּעֵר... וַיִּפְקַח אֱלֹהִים אֶת עֵינֶיהָ... וַיְהִי אֱלֹהִים אֶת הַנְּעֵר וַיִּגְדַּל" (כ"א, יב-כ).

נסכם בצורה כללית את הפער העקרוני הקיים בין שתי הפרשיות ונאמר כי סיפור בריחת הגר הנו **סיפור אישי**: ריב המתחולל בין שפחה לגברתה, ואשר מאלץ את השפחה - את הגר - לברוח. בסיפור זה הגר ניצבת מול הקב"ה בזכות עצמה וזוכה בברכה. הדיאלוגים כולם מתקיימים ברמה האישית - המלאך פוגש את הגר ומשוחח עמה, ואף בנה נקרא בשמו הפרטי. דומני שבשל כך אף שם ה' המוזכר בפרשה זו הוא שמו הפרטי של האל - שם הוי"ה. שם זה, הנו שמו הפרטי של אלוהי ישראל, בניגוד לשם "אלוהים" המציין את שם העצם הכללי המופשט, ועל כן ראויים להסתפח אליו יידוע והטיות (האלוהים, אלוהינו וכו'), כמו ההבדל שבין "ילד" (שם כללי) ל"משה" (שם פרטי).¹⁰ כשמוזכר שמו הפרטי של אלוהי ישראל בספר בראשית, הדבר קשור להתערבות מיוחדת של ה', ברובד האישי והפרטי. הוא ניצב כאל בעל שם, מול אדם פרטי בעל שם (או מול אומה פרטית).

לעומת כל זאת, סיפור הגירוש מגלה לקורא את **המהלך האלוהי המתוכנן**. אין מדובר בריב אישי-פרטי בין שני אנשים; הוויכוח מתחילתו הנו ויכוח עקרוני הנוגע להעמדת אומה על עקרונות וערכים מסוימים. הדבר המפריע לשרה בסיפור זה איננו כבודה האישית, כי אם חינוך בנה עתיד להעמיד אומה. כאן מתערב אלוהים במעשה הגירוש, שהרי זהו קיום רצונו בהנהגת עולמו ובגיבושו של עם ישראל. גירוש זה הנו עקרוני ומשמעותי לדורות - כאן נדחה ישמעאל מהיות חלק מהעם הנבחר, כאן הוא משולח ומשאיר את הבחירה האחת - "כִּי בִּיֶצְחָק יִקְרָא לְךָ זָרַע". אמנם ראוי הוא לברכה, אך רק מתוקף היותו זרע אברהם, וממילא הברכה מצומצמת יותר.

אותן נימות אישיות הקשורות בהגר שפגשנו בסיפור הקודם, נעדרות בסיפור הגירוש: ישמעאל אינו מכונה בשמו, אלא רק בשם הדבר שהוא מייצג: "בן" אברם או הגר, "נער" וכד'; בסיפור זה הוא ילד "ללא שם". המלאך נגלה אל הגר בחזון נבואי "מן השמים", ללא היחס האישי שהתלווה למפגש בסיפור הבריחה. לכן מופיע בסיפור זה שם "אלוהים", השם הכללי המבטא את ההנהגה הכללית ואת השתלשלות המאורעות כפי שתוכננו מראש להשתלשל.

לאור זאת ניתן להבין את משמעותו של הבדל נוסף שבין שני הסיפורים: בסיפור הבריחה, הברכה היא על ריבוי זרע הגר ("הַרְבֵּה אֲרָבָה..."). בסיפור הגירוש הדגש הוא על הצד הלאומי שיצא מישמעאל - "כִּי לְגוֹי גָדוֹל אֲשִׁימְנוּ". שוב, דומני, ניתן להבין במתח שבין בשורה לאומית כללית לבין בשורה משמחת לאישה שלבה נפל עליה.

לשון אחר, ההבדל שבין שתי הפרשיות הוא ההבדל במעמדו של ישמעאל (ובמעמדה של הגר):

10. ריה"ל, ספר הכוזרי, תחילת מאמר ד, תרגום אבן-שמואל, תל-אביב תשל"ג, עמ' קנג-קנד.

בסיפור האישי אודות בריחת השפחה, ניצבת הגר מול הקב"ה וזוכה בברכה בזכות עצמה (בהמשך נתייחס לסיבה שבגללה זכתה הגר לכך), ואילו בסיפור גירושם של הגר וישמעאל מתבצע המהלך האלוהי המקורי, המתוכנן מימי קדם; כזכור, עוד לפני לידת יצחק התבשר אברהם שלא ישמעאל ימשיך את הברית עם ה', כי אם יצחק:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֲבֶל שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵן וְקָרָאתָ אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית עוֹלָם לְזֵרְעוֹ אַחֲרָיו. וְלִישְׁמַעֲאֵל שְׁמַעְתִּיךָ הִנֵּה בְרַכְתִּי אֹתוֹ וְהִפְרִיתִי אֹתוֹ וְהִרְבִּיתִי אֹתוֹ בְּמֵאד מְאֹד שָׁנִים עֶשֶׂר נָשִׂיָאִם יוֹלִיד וְנִתְּתִיו לְגוֹי גָּדוֹל. וְאֵת בְּרִיתִי אֲקִים אֵת יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לְךָ שָׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאַחֶרֶת. (י"ז, יט-כ"א).

כאן, בסיפור גירושה הנצחי של הגר, מתקיים מהלך אלוהי זה, ונותרת הדרך פנויה לבן הנבחר - יצחק.

בשל הבדל זה, מוקד הסיפור משתנה משרי לאברהם. באברהם בחר ה' להיות לאב האומה שתישא את ערכי ה' בעולם - "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחרי ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (י"ח, יט). ממילא, כשהסיפור עוסק באותה הנהגה אלוהית מתוכננת מראש, אשר מבקשת לנפות סיגים מבניו אחריו, עד לתקומת אותם בנים נבחרים שיירתמו "לעשות צדקה ומשפט", אך מתאים שמוקד הסיפור יהיה אברהם. לכן, בסיפור גירוש הגר, המבטא את היפרדות ישמעאל מהמשפחה הנבחרת, אברהם מגרש בפועל את הנדחים.

לעומת זאת, בסיפור בריחת הגר - בסיפור האישי - שרי ניצבת במרכז הסיפור. שרי לא נבחרה כאישיות עצמאית לתפקיד מסוים. היא אמנם משמעותית ביותר, אך "רק" בשל היותה אשתו של אברם. ממילא, היא מאפיינת את פן החיים הפשוט והטבעי של אברם ושל שרי כזוג רגיל, בעל שאיפות להמשכיות ולבן. שרי, האישה, מזכירה לנו את הצד האישי שלה ושל בעלה, הקיים באופן ממשי בניתוק מהבטחות אלוהיות והיסטוריות שהם ניצבים בפניהן.

אם כך, סיפור גירושה של הגר מתיישב היטב ונצרך לתיאור תולדות זרעו של אברהם, שהרי זהו שלב חשוב ביותר בבחירת הזרע ובניפוי הנדחים. מהו מקומו וחשיבותו של הסיפור האישי, סיפור בריחת הגר? אמנם ראינו כי הבטחה חשובה ניתנה לה להגר בסיפור זה, אך בשל מה? מדוע ה' בוחר גם בה (במובן מסוים)?

נראה, כי סימומו של הסיפור - התגלות המלאך והברכות, קשור במישרין לתחילתו. לאחר הריב האישי שהתגלע בין הגר לשרי, נתן אברם את רשותו לכל אשר תעשה לה שרי. זו אכן ניצלה רשות זו ועינתה אותה. עינוי זה חייב להימשך, וכך מצווה אותה גם המלאך שתשוב לבית גברתה. כתגובה לעינוי זה, נחלץ ה' לעזרת החלש (הגר), ועל כן מבטיח לה את ריבוי הזרע ואת החופש משעבוד - "כי

שָׁמַע ה' אֶל עֲנִיָּךְ". הגר זוכה בעצמה לברכה זו, כגמול וכפיצוי על סבלה בבית אברהם. כאמור, שתי האמירות הנוספות של המלאך ("הֲרֵבָה אֲרָבָה אֶת זַרְעֲךָ" ו"הֲנִדָּךְ הָרָה וַיִּלְדֶּת בֵּן"), באות לשכנע את הגר לחזור אל העינוי המחכה לה בבית גברתה. היא נדרשת להסכים ל"וְהִתְעַנִּי תַּחַת יְדֵיךָ".

בריחת הגר קוטעת את התכנון האלוהי המקורי, שלפיו עתידה לפרוש הגר עם בנה ישמעאל רק לאחר הולדת יצחק. אם אמנם הגר לא תשוב לבית אדוניה, פְּרָדָה זו לא תוכל להתממש. על כן מחויבת הגר לחזור, גם במחיר עינוי, אך שופט צדק יגמול לה כגמולה ויזכה אותה בברכות שנאמרו לה על ידי המלאך.

אמנם, עינויה של הגר מעוגן בתרבות ובחוקים השולטים באזור מגוריהם של שרה ואברהם. כך עולה מחוק חמורבי, המתייחס לגבירה עקרה, שנתנה את שפחתה לבעלה בשביל שזו תלד לו ילדים. לאחר ששפחה זו הרתה, ביקשה לעצמה מעמד זהה כשל גברתה. החוק מתיר לגבירה לחזור ולהעמיד את שפחתה במקומה, כשאר השפחות, למעט היכולת למכרה, שאבדה לגבירה.¹¹

שרי, אם כן, מתנהגת על פי הנורמות המקובלות בסביבתה. אולם בניגוד לחוק זה, אלוהי ישראל נחלץ לעזרת החלש והמעונה, גם אם הוא עבד או שפחה, או בלשונה של הגר, על פי המדרש: "אתה אל ראי - אמר רבי אייבו: אתה הרואה בעלבון העלובים" (בראשית רבה פרשה מה, יג, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 457).¹²

ניתן, אם כן, לסכם את שני הסיפורים תוך התמקדות במעמדו של ישמעאל. בזכות עינוי הגר, בריחתה והתגלות המלאך, זוכה הגר (ובנה) בברכה הנאמרת לה, כדמות עצמאית העומדת מול הקב"ה, ומקבלת מאת ה', כגמול על סבלה, הבטחת זרע (וגם חבל ארץ).

11. סעיפים 146-147. ראה על כך ש"א ליונשטאם, אנציקלופדיה מקראית כרך ב', ערך הגר, ירושלים תשל"ח, עמודה 782. כן נמצא בנוזו חוזה נישואין, המחייב את האישה לתת את שפחתה לבעלה, אם לא תלד לו (ראה: מ' ויינפלד, אנציקלופדיית עולם התנ"ך, בראשית, עמ' 112-113).

12. דעתנו נוטה לגישתם של רמב"ן ורד"ק בפרשה זו: "חטאה אמנו בעינוי הזה, וגם אברהם בהניחו לעשות כן" (רמב"ן, ט"ז, ו); "ותענה שרי - עשתה עמה יותר מדאי ועבדה בה בפרך, ואפשר שהייתה מכה אותה ומקללת אותה ולא הייתה יכולה לסבול וברחה מפניה. ולא נהגה שרי בזה לא מידת מוסר ולא מידת חסידות; לא מוסר - כי אף על פי שאברהם מחל לה על כבודו ואמר לה: 'עשי לה הטוב בעיניך', היה ראוי לה למשוך את ידה לכבודו ולא לענותה. ולא מידת חסידות ונפש טובה - כי אין ראוי לאדם לעשות כל יכולתו במה שתחת ידו... וזה שעשתה שרי לא היה טוב בעיני האל, כמו שאמר המלאך להגר: 'כי שמע ה' אל עניך', והשיב לה ברכה תחת עונייה... וכל זה הסיפור נכתב בתורה לקנות אדם ממנו המידות הטובות ולהרחיק הרעות" (פירוש רד"ק, ט"ז, ו).

במקביל לכך מתברך ישמעאל פעם נוספת, ערב גירושו מבית אברהם. ברכה זו אינה קשורה בו אישית, אלא שורה עליו מתוקף היותו זרע אברהם. כל זרע אברהם שיידחה ביום מן הימים, כדוגמת לוט ועשו, מתברך בזכות אבי המשפחה, אברהם, גם אם אין הוא ראוי לברכה. בהקשר זה מתברך ישמעאל "כי זרעך הוא".

על פי דברים אלו, יש במעמדו של ישמעאל תוספת שלא מצאנוה אצל שאר הנדחים, שהרי ניצב הוא מול ה' גם כאישיות עצמאית, וככזו זכה לברכה. ואכן, כשבדקים את מקום מושבו של ישמעאל, מזדקר הפער שבין ישמעאל לשאר הנדחים והמגורשים.

כבר הגירושים המוקדמים בבראשית היו מזרחה (אדם הראשון, לאחר חטאו, גורש מזרחה לגן - וַיִּשְׁכַּן מִקֶּדֶם לְגַן עֵדֶן אֶת הַכְּרָבִים" [ג', כד]; קין לאחר הריגת אחיו יצא "מִלְפָּנֵי ה' וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ נוֹד קִדְמַת עֵדֶן" [ד', טז]). אך התופעה בולטת עוד יותר בזרע אברהם שנדחה: לוט בחר לו את כיכר הירדן, ונסע מזרחה ("ג, ט-יג), בניו אחריו - עמון ומואב, ישבו בעבר הירדן המזרחי; גם עשו נדד להר שעיר, בדרום עבר הירדן המזרחי, ואף בני הפילגשים אשר לאברהם שולחו "קִדְמָה אֶל אֶרֶץ קְדָם" (כ"ה, ו). ישיבתם של הנדחים בעבר הירדן המזרחי אינה מקרית, שהרי בכניסת ישראל לארץ, מוזהרים משה והעם שלא לכבוש מקומות אלו מיד בני לוט ועשו, מפני שחבלי ארץ אלו ניתנו להם ירושה מאת ה':

וְאֵת הָעָם צוֹ לֵאמֹר אַתֶּם עֹבְרִים בְּגְבוּל אַחֵיכֶם בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשֵׁעִיר וַיִּירָאוּ מִכֶּם וְנִשְׁמַרְתֶּם מֵאֵד. אֵל תִּתְּגְרוּ בָם כִּי לֹא אֵתֶן לָכֶם מֵאֶרֶץ עַד מְדִינָה כִּי יִרְשָׁה לַעֲשׂוֹ נְתַתִּי אֶת הַר שֵׁעִיר... וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי אֵל תִּצַּר אֶת מוֹאָב וְאֵל תִּתְּגַר בָּם מִלְחָמָה כִּי לֹא אֵתֶן לָךְ מֵאֶרֶץ יִרְשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נְתַתִּי אֶת עַר יִרְשָׁה... וְקִרְבַּת מוֹל בְּנֵי עֲמוֹן אֵל תִּצַּרְם וְאֵל תִּתְּגַר בָּם כִּי לֹא אֵתֶן מֵאֶרֶץ בְּנֵי עֲמוֹן לָךְ יִרְשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נְתַתִּיהָ יִרְשָׁה (דברים ב', ד-ט).¹³

דווקא בשל הדגשות אלו, בדבר שייכות חבל ארץ זה לזרע אברהם שנדחה, בולט במיוחד היעדרו של ישמעאל מהרשימה. הוא אינו מתיישב מצדה המזרחי של הארץ, אלא דווקא בדרומה: "וַיְהִי אֱלֹהִים אֶת הַנְּעֵר וַיִּגְדֵּל וַיֵּשֶׁב בְּמִדְבַּר וַיְהִי רֹבֵה קֶשֶׁת. וַיֵּשֶׁב בְּמִדְבַּר פְּאָרָן" (כ"א, כ-כא).

ייתכן שההבדל נעוץ במעמדו המיוחד של ישמעאל. מחד הוא נדחה כשאר הנדחים, וככזה ראוי הוא לברכה רק מתוקף היותו זרע אברהם. במובן זה הוא אמור אמנם לשבת בצד המזרחי של הארץ. אך במקביל זכה הוא לברכה עצמאית, ה'

13. ככל הנראה זרע אברהם שנדחה זוכה בחבל ארץ זה מתוקף ברית בין הבתרים, שבאה בעקבות מלחמת אברהם בארבעת המלכים. ראה מאמרו של ר"י בן-נון, "הארץ" ו"ארץ כנען" בתורה, מגדים יז (אלול תשנ"ב), עמ' 9-46 (בעיקר עמ' 33-41).

”בחר” גם בו, ולכן אל לו לשבת עם שאר הנדחים. על כן, יוצא הוא מגבולותיה הברורים של ארץ כנען, אך אינו פונה מזרחה.

דחייתו של ישמעאל קשורה לסיפור גירוש הגר שהוא סיפור היסטורי, שבו נפגש הקורא עם מימושה של ההבטחה האלוהית לאברהם, ועם יישומו של המהלך ההיסטורי המתוכנן.

הברכה האישית שישמעאל זוכה בה נובעת מסיפור בריחת הגר שהוא סיפור מוסרי, שבו נחלץ ה' לעזרתה של הגר החלשה, ומפצה אותה בגמול טוב על עינויה בידי שרה.¹⁴

ב. בשורת לידת יצחק (בראשית י"ז-י"ח)

או: למעמדו של יצחק

שני הסיפורים הבאים שברצוני להתמקד בהם מסופרים ברצף אחד, דבר המגדיל את הקושי ואת הצורך להתמודד אתו. בסיומו של הציווי על אודות ברית המילה, מתבשר אברהם שעתיד יצחק להיוולד ממנו. מיד אחר-כך באים המלאכים לאוהלו של אברהם, ושוב מבטיחים ומבשרים לו על לידת בנו יצחק. שני סיפורים אלו עומדים בזיקה מובהקת זה לזה, שהרי פתיחת סיפור המלאכים - ”וַיֵּרָא אֵלָיו ה' בְּאֵלֵי מִמְרָא” (י"ח, א), אינה מספרת לנו במי מדובר (מיהו ”אליו”?). הסיפור מסתמך על אזכור הגיבור בסיפור הקודם, שבו קראנו בצורה דומה ”וַיֵּרָא ה' אֶל אַבְרָם” (י"ז, א), ודבר זה מחייב לקרוא את הסיפור השני על רקע הסיפור הראשון וכהמשך לו. מעבר לפתיחה דומה זו, ישנו דמיון רב בין שני הסיפורים:

בשורת הבן - בברית המילה: ”וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֲבֶל שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵּן וְקָרָאתָ אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק” (י"ז, יט). ובאירוח המלאכים: ”שׁוּב אָשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעַתְּ חַיָּה וְהָיָה בֵּן לְשָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ” (י"ח, י).

14. כפי שהערתי בתחילה, ר"מ ברויאר ניתח את כפילות סיפור פרדת הגר בספרו על ספר בראשית העתיד לצאת לאור בקרוב (בהוצאת תבונות). לדעתו, לפרדת הגר וישמעאל מבית אברהם שני פנים: פרדת הגר הנאבקת עם שרי ופרדת ישמעאל המתחרה עם יצחק. סיפור הבריחה מבטא את מימוש הרצון האלוהי בבחירת שרי ובדחיית הגר, וגירוש הגר וישמעאל מבטא את רצונו של אלוהים בבחירת יצחק ובדחיית ישמעאל. ממילא, שני הסיפורים הנם מימוש התכנון האלוהי. זאת, בניגוד למהלך מאמר זה, שלפיו סיפור הבריחה קשור לעולם מוסרי, שבו ה' נחלץ לתת שכר טוב להגר המעונה. הדבר יצא לפועל רק בשל זמתה של הגר, והוא אינו קשור כלל לשאלת הבחירה והדחייה בספר בראשית.

בשתי הבשורות ישנו תיאור זמן מדויק, בעוד כשנה. בברית המילה: "וְאֵת בְּרִיתִי אֲקִים אֶת יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לְךָ שָׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאַחֲרֶת" (פס' כא), ואצל המלאכים: "שׁוֹב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעֵת חַיָּה וְהָיָה בֶן לְשָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ" (פס' י).¹⁵

בשני הסיפורים תגובת מקבל הבשורה זהה. בברית המילה: "וַיִּפֹּל אַבְרָהָם עַל פָּנָיו וַיִּצְחַק וַיֹּאמֶר בְּלִבּוֹ הֲלִבֶּן מֵאָה שָׁנָה יוֹלֵד וְאִם שָׂרָה הִבֵּת תִּשְׁעִים שָׁנָה תֵּלֵד" (י"ז, יז). אברהם צוחק לשמע הבשורה, שהרי הוא ואשתו זקנים, ואין זה מדרך הטבע ללדת בגיל מופלג שכזה.

תגובה דומה מאוד מצאנו בסיפור המלאכים: "וַתִּצְחַק שָׂרָה בְּקִרְבָּהּ לֵאמֹר אַחֲרֵי בְלִיתִי הֵיטָה לִי עֲדָנָה וְאֲדֹנִי זָקֵן" (י"ח, יב). שרה צוחקת לשמע הבשורה, מאותה סיבה שבגללה צחק אברהם - זקנתם המופלגת.

לא רק פתיחת הסיפורים והבשורה מותחים קו של דמיון בין שני הסיפורים, אלא גם סיומם. בשורת לידת הבן בברית המילה מסתיימת בעלייתו של ה' - "וַיִּכַּל לְדַבֵּר אֶתֹו וַיַּעַל אֱלֹהִים מֵעַל אַבְרָהָם".

כשבאים אנו לבחון את סיומו של סיפור המלאכים, שומה עלינו לתחום את מסגרתו של הסיפור. ייתכן שהסיפור הכולל נמשך עד לאחר הפיכת סדום,¹⁶ אך היכן מסתיימת המערכה הספציפית הזו - פגישת אברהם את המלאכים?

בהזדמנות אחרת דנתי בדברי הרשב"ם, כי ויכוחו של אברהם עם ה' בנוגע להפיכת סדום, אינו נעשה בפגישה ישירה עם ה', אלא עם אחד המלאכים שבאו לבקרו.¹⁷ דבר זה עולה מתוך הפער הקיים במספר המלאכים המוזכרים לאורך הסיפור. בתחילה אנו קוראים: "וַיֵּשְׂא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹצְבִים עָלָיו" (י"ח, ב), ולפתע, בבואם לסדום, נעלם אחד מן המלאכים - "וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הַמַּלְאָכִים סְדֻמָּה בְּעָרֵב" (י"ט, א). הפער מסתבר לאור נתון אחד שהופיע בינתיים: בסיום הידיינותו של אברהם עם ה' בנוגע להפיכת סדום קראנו - "וַיֵּלֶךְ ה' כְּאֲשֶׁר כָּלָה לְדַבֵּר אֶל אַבְרָהָם וְאַבְרָהָם שָׁב לְמִקְמוֹ" (י"ח, לג), ומיד לאחר מכן - "וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי

15. אמנם, בבשורה שנאמרה בברית המילה הכוונה לתאריך המדויק בעוד שנה, ואילו אצל המלאכים ייתכן שהכוונה לעוד כתשעה חודשים - זמן היריון ("כְּעֵת חַיָּה", מלשון יולדת). על פי זה, עברו שלושה חודשים בין בשורת ברית המילה ופגישת אברהם ושרה עם המלאכים (וראה רש"י במקום, הסובר שעברו שלושה ימים ומפרש בדרך אחרת את הביטוי "כעת חיה").

16. מבחינות רבות נראה כי הכנסת האורחים של המלאכים אצל לוט מקבילה להכנסת האורחים שלהם אצל אברהם וממשיכה אותה. די בעובדה כי מדובר באותם המלאכים, ואם אמנם "אין מלאך אחד עושה שתי שליחויות", אזי עוסקים אנו כאן בשליחות אחת ארוכה.

17. רשב"ם, בראשית י"ח, טז. ראה מאמרי 'את אשר תדר שלם - למשמעות מאבק יעקב והמלאך', מגדים כו (אייר תשנ"ו), עמ' 9-26.

הַמְלָאכִים...". זהו אם כן המלאך החסר, שככל הנראה נשאר לדון עם אברהם, וכאשר כילה לדבר עמו הלך ושב למקומו, בעוד שני המלאכים הנותרים המשיכו סדומה.

אם כן, סיומה של המערכה הראשונה בסיפור, פגישת אברהם במלאכים מסתיימת ממש בנקודה זו, בסיום הדיון המשפטי בנוגע לסדום ולחורבנה.¹⁸ הסיום כאן, "וַיֵּלֶךְ ה' פְּאֶשֶׁר כָּלָה לְדַבֵּר אֶל אַבְרָהָם", הוא מעין הסיום בברית המילה "וַיִּכַּל לְדַבֵּר אֶתֹו וַיַּעַל אֱלֹהִים מֵעַל אַבְרָהָם" (י"ז, כב).

דווקא הדמיון שבין שתי בשורות הבן מעלה ומחדד את השאלה, מה צורך יש בכפילות זו? מדוע לא ניתן להסתפק בבשורה אחת? כאמור, הבעיה בסיפור זה חריפה עוד יותר מאשר בכפילות הסיפורים הקודמת שהזכרתי, שהרי שם מדובר בשני מאורעות שונים, ואילו כאן הבשורה היא על אודות אותו בן.

על רקע דמיון הפרשיות, נעלה שוב את ההבדלים הקיימים ביניהן, ובעזרתם ננסה להבין את פשר הכפילות:

א. **מקבל הבשורה:** בברית מילה נגלה ה' לאברהם ומבשר לו אודות הולדת בנו. הדבר מודגש בכינויי היחס שבפרשה. למרות שמדובר על שרה, אומר הכתוב: "וַיְבָרְכֵתִי אֹתָהּ וְגַם נָתַתִּי מִמֶּנָּה לָךְ בֵּן" (פס' טז). שרה היא העומדת ללדת, אך הבן מוגדר כבנו של אברהם; כלומר, שרה יולדת אותו לאברהם. הדבר מודגש שוב בהמשך: "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֲבֶל שָׂרָה אֲשֶׁתְךָ יִלְדֶת לָךְ בֵּן וְקָרָאתָ אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק" (יט). שוב, שרה יולדת את יצחק לאברהם! הדגשה זו תחזור פעם נוספת: "וְאֵת בְּרִיתִי אֲקִים אֶת יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לָךְ שָׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאַחֶרֶת" (כא).

בניגוד לכך, בבשורת הבן אצל המלאכים, הדגש הוא דווקא על שרה. לפני הבשורה מבררים המלאכים את מקומה: "וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֵיךְ שָׂרָה אֲשֶׁתְךָ וַיֹּאמֶר הִנֵּה בְּאֵהָל" (ט). הם אינם מבקשים לשוחח עמה (אולי בשל צניעות),¹⁹ ובכל זאת שואלים ודורשים על אודותיה. שאלה זו מבקשת למקד לכיוונה של שרה את הברכה ואת הבשורה שתצא מיד מפייהם.

בדברי המלאכים עצמם אנו מוצאים את ההדגשה כי הבשורה מכוונת דווקא לשרה: "שׁוֹב אָשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעַת חַיָּה וְהִנֵּה בֵן לְשָׂרָה אֲשֶׁתְךָ" (י). בניגוד גמור לדברי ה'

18. דומה, כי יש לקרוא את חטיבת הסיפורים מברית-מילה ועד לעקידת יצחק ברצף אחד הדגש בעמידתו המוסרית של אברהם אך קצרה יריעה זו מלהכיל דיון זה.

19. כך מבין המדרש: "והוא אחריו - מפני הייחוד" (בראשית רבה פרשה מח; מהד' תיאודור-אלבק, ח"ב, עמ' 493. והשווה: בבלי בבא מציעא פז ע"א).

בפרשה הקודמת, ששרה תלד בן לאברהם, כאן תוכן הברכה הוא שלשרה יהיה בן. כך גם בהמשך - "הִיפְּלֵא מֶה דָּבַר לְמוֹעֵד אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעַת חַיָּה וּלְשָׂרָה בֵּן" (יד).²⁰

ב. תגובת ה' לצחוק: בברית המילה אברהם הוא הצחק לשמע הבשורה, ואילו אצל המלאכים שרה היא הצחוקת. הבדל זה נעוץ כמובן בהבדל הקודם שהזכרתי, למי ממוענת הבשורה. אך הבדל נוסף קיים בין שני הסיפורים: לאחר שאברהם שומע את הבשורה בברית המילה ונופל על פניו וצחק, איננו שומעים ביקורת מפורשת, או תגובה אחרת של ה' על צחוק זה של אברהם. לעומת זאת, על צחוקה של שרה מגיב ה' בכעס: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָהָם לְמָה זֶה צָחַקְתָּ שֶׁרָה לֵאמֹר הֲאֵפֶמֶן אֶלֶד וְאֲנִי זְקֵנָתִי. הִיפְּלֵא מֶה דָּבַר...!" (יג-יד).

ג. תוכן הבשורה: בשני הסיפורים מתבשר הזוג הזקן על לידתו של הבן שימשיך את דרכם. אך עדיין קיים הבדל גדול בין משמעות לידת הבן וייעודו כפי שהיא מוצגת בשני הסיפורים. בסיפור המלאכים הדגש הוא על עצם לידת הבן. לא מוזכר דבר באשר לתפקידו או באשר למשמעות מיוחדת הטמונה בבן זה. בניגוד גמור לכך, כל ההקשר בבשורה בברית המילה הוא המשכיות הברית. הבן שעתיד להיוולד עתיד להיות "זרע אברהם" לא רק מבחינה ביולוגית, אלא מבחינה רוחנית, לאומית והיסטורית:

וּבְרַכְתִּי אֹתָהּ וְגַם נָתַתִּי מִמֶּנָּה לְךָ בֵּן וּבְרַכְתִּיהָ וְהִיְתָה לְגוֹיִם מְלִכֵי עַמִּים מִמֶּנָּה יְהִיוּ...
אֲבָל שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵּן וְקָרָאתָ אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק וְהִקַּמְתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית
עוֹלָם לְזֶרְעוֹ אַחֲרָיו... וְאֵת בְּרִיתִי אֶקִּים אֶת יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לְךָ שָׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה
בְּשָׁנָה הָאַחֲרִית (י"ז, טז-כא).

נימה זו, באשר לברית העתידה להמשיך ולהתקיים עם יצחק, חסרה לחלוטין בסיפור המלאכים.

ד. שמות ה': בברית המילה שולט שם אלוהים,²¹ ואילו אזכורי ה' בסיפור המלאכים נעשים בשם הויה.²²

עתה, לאור הבדלים אלו, יכולים אנו לנתח את שתי הבשורות ואת משמעותן. נראה, כי בשורת הבן בברית המילה קשורה למהלך האלוהי המתוכנן, שבו עתיד להיוולד יצחק שימשיך את דרכו ההיסטורית של אברהם, ויקים אומה הנושאת על

20. השווה: ב' קץ, 'ביד חזקה - שתיים', מגדים י (שבט תש"ן), עמ' 11, הערה 4.

21. "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם... וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֲבָל שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵּן... וַיַּעַל אֱלֹהִים מֵעַל אַבְרָהָם... כְּאֲשֶׁר דָּבַר אֱתוֹ אֱלֹהִים" (י"ז, טו-כג).

22. "וַיִּרְא אֱלֹהֵי ה' בְּאֵלֵי מִמְרָא... וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָהָם לְמָה זֶה צָחַקְתָּ שֶׁרָה... הִיפְּלֵא מֶה דָּבַר... וְה' אָמַר הַמְּכַסֶּה אֲנִי מֵאַבְרָהָם... לְמַעַן הִבִּיא ה' עַל אַבְרָהָם..." (י"ח, א-יט).

דגלה ערכים מסוימים ואידאות אלוהיות. לשם כך נולד יצחק, ועמו יקים אלוהים את הברית אשר כרת עם אברהם.

לעומת זאת, בשורת הבן בסיפור המלאכים נוגעת לרובד האישי של אברהם ושרה: זוג זקן חשוך ילדים, אשר ציפייתו הגדולה ביותר היא לבן שיהווה להם המשך אחר מותם, ושיסעד אותם לעת זקנתם.

המלאכים מבשרים להם שאכן תקוותם עומדת להתממש, והנה עומדים הם לזכות בבן. הם זוכים לבן ללא קשר למהלך היסטורי זה או אחר, מאת ה' שראה את צערם ומבקש לגמול להם טוב.

על שום מה זוכים אברהם ושרה בבן? מה ראה הקב"ה לעשות להם נס?

שוב צריכים אנו לקרוא את הפרשה בהקשרה הפנימי. תחילתו של הסיפור היא בהכנסת האורחים של אברהם ושרה. אברהם רץ לקראת אורחיו, פעולה המעידה על ריזות מיוחדת, ואחר כך מפציר בעוברים שייאותו לנוח באוהלו ולאכול מפתו. גם לאחר הסכמת האורחים להיכנס לאוהלו, ממשיך אברהם בזריזות גדולה לעשות כאשר אמר: "וַיִּמְהַר אַבְרָהָם הָאֱהָלָה אֶל שָׂרָה וַיֹּאמֶר מְהֵרָה שְׁלֹשׁ סְאִים קָמַח... וְאֶל הַבֶּקֶר רֵץ אַבְרָהָם... וַיִּתֵּן אֶל הַנֶּעֶר וַיִּמְהַר לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ... וְהוּא עֹמֵד עֲלֵיהֶם תַּחַת הָעֵץ וַיֹּאכְלוּ" (ו-ח). כאמור, גם שרה משתתפת בהכנסת אורחים זו: "וַיִּמְהַר אַבְרָהָם הָאֱהָלָה אֶל שָׂרָה וַיֹּאמֶר מְהֵרָה שְׁלֹשׁ סְאִים קָמַח סֹלֶת לוֹשִׁי וְעֵשִׂי עֲגוֹת" (פס' ו). אמנם בהפצרתו באורחיו אמר אברהם "וְאֶקְחָה פֶת לָחֶם", כדי להדגיש שאין בדבר טרחה רבה, אך בביצוע מגדיל אברהם את מעשיו ומכין לאורחיו בשר.²³

יש מי שמקבל אורחים, ואף בסבר פנים יפות, אך אופה מצות בלבד (לוט - י"ט, ג) וזאת, למרות שהשעה שעת ערב נעימה (י"ט, א). אברהם ושרה משתדלים מאוד בהכנסת אורחים זו, למרות שהדבר מתבצע "כָּחֶם הַיּוֹם".

לאחר אכילת האורחים ומנוחתם, אך מתבקש שיודו ויברכו את בעלי הבית. לאחר שאברהם ושרה טרחו כל כך בעניינם, מבקשים האורחים להודות ולברך, ורוצים לברך בדבר המשמעותי ביותר שיכול להיות לזוג זקן זה, שהוא חשוך ילדים.

בהקשר זה, נזכרים אנו בסיפור אלישע והאישה משונם (מ"ב ד').²⁴ לאחר שהאישה טרחה הרבה למען אלישע, ועשתה לו "עֲלִית קִיר קִטְנָה" עם "מָטָה וְשִׁלְחָן

23. "כתיב 'ואקחה פת לחם' וכתיב 'ואל הבקר רץ אברהם', אמר ר' אליעזר: מכאן שצדיקים אומרים מעט ועושים הרבה" (בבלי בבא מציעא דף פז ע"א).

24. עמד על השוואה זו ר"מ סבתו, 'אני אמית ואחיה', דף קשר לתלמידי ישיבת הר עציון בצה"ל, גיליון 221 (פר' משפטים תש"ן). כפי שהוא מעלה במאמרו, עיקר ההשוואה ללמד על אלישע באה. אולם, בשורת המלאכים באה ללמד ונמצאת למדה על אופי הברכה ומשמעותה. ראה

וְכִסָּא וּמְנוּרָה", שואל אותה אלישע כיצד יוכל לגמול לה: "מָה לַעֲשׂוֹת לָךְ הַיֵּשׁ לְדַבֵּר לָךְ אֶל הַמֶּלֶךְ אוֹ אֶל שַׂר הַצָּבָא?", אך מיד מתברר מהי הברכה המשמעותית ביותר שיכולה אישה זו לקבל - "וַיֹּאמֶר גִּיחִזִּי אֶבֶל בֶּן אֵין לָהּ וַאֲיִשָּׁה זָקֵן". מעתה, לא נותר לאלישע אלא לברכה בדבר זה, והוא עושה זאת בלשון דומה עד מאוד ללשון בשורת הבן על ידי המלאכים בפרשתנו: "וַיֹּאמֶר לְמוֹעֵד הַזֶּה כָּעַת חַיָּה אֲתִי [אֶת ק'] חֲבֻקַּת בֶּן" (מל"ב ד', טז).

וכשם ששרה חשבה שמהתלים בה וגיחכה בלבה, כך גם האישה השונמית: "וַתֹּאמֶר אֶל אֲדֹנָי אִישׁ הָאֱלֹהִים אֵל תִּכְזֹּב בְּשִׁפְחָתְךָ" (בסופו של דבר שני הבנים עומדים בסכנת מיתה, וניצלים בהתערבות אלוהית מיוחדת: בנה של האישה השונמית מת, ואלישע בתפילתו מחייה אותו; יצחק נעקד על גבי המזבח, והתערבות אלוהית מיוחדת מפסיקה את מעשה ההקרבה).²⁵

דומני, שאכן פרשת אלישע והאישה משונם יכולה ללמד אותנו על אופי הבשורה אצל אברהם ושרה; זוהי בשורה וברכה שבאה כגמול טוב על פועלם בהכנסת האורחים. זוג זקן זה משתוקק לבן, ובמעשיו הוא זוכה לו.

הכתוב רומז לקשר שבין הבשורה להכנסת האורחים בפתחת ברכת המלאכים, עת אברהם עונה על דרישתם למקומה של שרה - "וַיֹּאמֶר הֲנֵה בְּאֵהָל". את שרה באוהל פגשנו כבר ברצף הסיפור קודם לכן, בהשתדלות אברהם ושרה לקבל את אורחיהם: "וַיִּמְהַר אַבְרָהָם הָאֵהָלָה אֶל שָׂרָה". בשכר הטרחה באוהל, קיבלה שרה בהיותה באוהל את הבטחת הבן.²⁶

אם כן ההבדל בין שתי הבשורות הוא, שבעוד הבשורה הראשונה, בברית המילה, נוגעת להמשכיות הברית עם אברהם, להמשך המהלך האלוהי שבו תקום אומה מיוחדת ונבחרת, הבשורה השנייה, הנשמעת מפי המלאכים, נוגעת להשגחה המוסרית הגומלת לעושי חסד כמפעלם, ומזכה את מכניסי האורחים בבן.

נוכל להסביר כעת את ההבדלים שמצאנו בין שתי הבשורות:

גם א' סמט, 'החיבוק הכפול - הסיפור על אלישע והאישה השונמית ופשרו', מגדים יג (אדר תשנ"א), עמ' 73, בהערה שבראש המאמר.

25. ראה מאמריהם של סבתו וסמט בהערה הקודמת. ראוי לציין, כי שני בנים נוספים שניתנו במתנה מאת האל יצאו מהיות חלק אינטגרלי של המשפחה: שמואל עבר לשילה למשכן ה', ושמרון כנזיר פרוד היה מסביבתו הקרובה: לא יכול היה לשתות עמם יין בשמחתם, ולא יכול היה ללוות עמהם את מתייהם.

26. כאמור לעיל, תפקיד המלאכים בבואם לאהל אברהם הוא ההידייונות על הפיכת סדום. בשורת הבן לשרה אינה מתוכננת מראש, וכל עצמה לא באה אלא בעקבות הכנסת האורחים המיוחדת שהמלאכים זר לה.

בברית מילה הבשורה נאמרת לאברהם, שהרי הוא האדם שבחר בו ה' להקים אומה ייחודית. הוא מייצג את הפן הלאומי הכולל, את התכנון האלוהי, ההיסטורי. ממילא, באותה בשורת בן המתמקדת בהמשכיות הברית עם אלוהים, אך מתאים שאברהם יהיה במוקד העניינים, והבן שתלד שרה - לאברהם תלד אותו.

בסיפור המלאכים הבשורה נאמרת לשרה, שהרי היא מייצגת את בני הזוג בפן האנושי והטבעי שלהם. לא היא נבחרה לשאת את דגלו של ה' בעולם, אלא בעלה. ממילא, בסיפור בשורת הבן, שבאה כגמול טוב לזוג זקן ומכניס אורחים, ללא קשר להיסטוריה ולתכנונים אידאיים, מתאימה שרה לעמוד במרכז העניינים.

בשל הבדל עקרוני זה שבין הפרשיות, מגיב ה' בכעס דווקא על צחוקה של שרה, ולא על צחוקו של אברהם בסיפור המקביל. בהקשר הברכה המיוחדת שזוכים לה כעת אברהם ושרה, מביטח ה' (שמו הפרטי המביע התערבות מיוחדת) שיעשה נס מיוחד וייתן לזוג הזקן בן. אכן, בהקשר זה לא ראוי לצחוק להבטחה זו, "הִיפְלֵא מֵה' דָּבָר?!". כגמול מיוחד יכול ה' לתת פריזון לשרה, וכאישה מאמינה עליה לדעת זאת ולקבל זאת.

אולם, בהקשר המהלך המתוכנן והמקורי, שבו איננו מצפים להתערבות מיוחדת ונסית של אלוהים (השם הכללי, המביע את החוק ואת הסדר, כפי שהם אמורים להיות ולפעול מתחילה), אכן מפתיע לשמוע שזוג זקן יזכה לפתע בבן. בהקשר זה, תוכל הברית להמשיך את דרכה דרך ענף אחר במשפחת אברהם, כפי שאברהם עצמו מציע (מיד לאחר צחוקו): "וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֵל הָאֱלֹהִים לוֹ יִשְׁמְעָאֵל יְהוָה לְפִנְיִךָ" (י"ז, יח).

ההבדל החשוב ביותר, שהוא הבסיס לדברינו, הוא כמובן תוכן הבשורה. בברית המילה הדגש הוא כל העת על הברית שעתיד ה' להקים עם יצחק, ואילו בסיפור המלאכים אין כל זכר לכך שמדובר בבן שתפקיד כה נשגב רובץ על כתפיו. יצחק ניתן בסיפור זה כגמול להורים זקנים, אשר אינם קשורים למהלך אלוהי זה או אחר.

בבואנו לבדוק את מימושן של שתי הבשורות עם לידתו של יצחק, אנו אמנם מוצאים את מימוש שתי הבשורות, שהן שתי הסיבות להולדתו:

וה' פקד את שְׂרָה כַּאֲשֶׁר אָמַר וַיַּעַשׂ ה' לְשֵׂרָה כַּאֲשֶׁר דָּבַר.
וַתֵּהָרַג וַתֵּלֶד שְׂרָה לְאַבְרָהָם בֶּן לְזִקְנֵי לְמוֹעֵד אֲשֶׁר דָּבַר אֱתוֹ אֱלֹהִים. וַיִּקְרָא אַבְרָהָם
אֶת שְׁם בְּנֵו הַנּוֹלָד לוֹ אֲשֶׁר יָלְדָה לוֹ שְׂרָה יִצְחָק
(כ"א, א-ג).

בתחילה אנו קוראים, כי ה' (שם הו"ה!) פקד את שרה, ועשה לשרה כאשר הבטיח. זוהי התממשותה של הבטחת המלאכים באוהל, שנאמרה לשרה וששימש בה שם הו"ה.

מיד בסמוך אנו שומעים על ההיבט השני שבהולדת יצחק: שרה ילדה אותו לאברהם. כאן משמש שם אלוהים, כבברית המילה, עת הובטח לאברהם בן.

יצחק, אם כן, מהווה בן להוריו משתי בחינות שונות: הוא בנם של שרה ואברהם, והוא בנם של אברהם ושרה; הוא בן של זוג זקן שהיה ערירי זמן רב, ועליו לסעוד אותם לעת זקנתם. הוא גם בן של האב הראשון לאומה חדשה שזה עתה עומדת לקום, ועליו הוטל התפקיד להעביר את המסר הרוחני הכלול בברית של אביו עם אלוהיו.

ג

דרך פתרון פשרם של שני צמדי הסיפורים שבהם דנתי הייתה זהה. בשתי הכפילויות מצאנו אותם סממנים ספרותיים המצביעים על ההבדל שבין הסיפורים. אף מבחינה תוכנית, טענתי זהה: סיפור אחד מביע את מה שאמור להתבצע בשל ההנהגה האלוהית המבקשת להעמיד את עם ישראל בעולם, ואילו סיפור שני מהווה פריצה, שאינה הכרחית לרצף ההיסטוריה, ובו מגיב ה' למעשי האדם וגומל עמו טובה בשל מעשיו. הדמיון הרב שבפתרון שתי הכפילויות יובהר בטבלה הבאה:

גירוש הגר/ברית המילה	ברית הגר/מלאכים באוהל	
נבואה מן השמים	מלאך בפגישה אישית	המברך/המבשר
האב = אברהם	האישה, אם הבן = הגר/שרה	נמען הברכה/הבשורה
ברכה לאומית	ברכה אישית	תוכן הברכה/הבשורה
זרע אברהם - הנבחר והנדחה	גמול טוב מאת ה'	סיבת הברכה/הבשורה
אלוהים	הו"ה	השם

דומני, כי גם הכתוב עצמו מבקש לקשור את שני צמדי הסיפורים בהתאמה. כלומר, הכתוב יוצר זיקה בין סיפור בריחת הגר ובין בשורת המלאכים באוהל; כן יוצר הכתוב זיקה בין סיפור גירוש הגר ובשורת הבן בברית המילה. אסתפק בשתי דוגמות: הברכות להגר ולשרה נאמרות מפי מלאך. ויתרה מזאת: להגר נאמרות שלוש אמירות של מלאך (ולפי רש"י שלושה מלאכים); וגם לשרה באים שלושה מלאכים לבשרה על הולדת הבן. כמו כן אנו מוצאים לשונות דומים בברכה להגר בגירוש וברכה בברית המילה. לאברהם נאמר בברית המילה: "וּלְיִשְׁמָעֵאל שְׂמֵעָתִיד... וְנָתַתִּי לְגוֹי גָדוֹל". ברכה זו עצמה תיאמר שוב לאברהם ולהגר בסיפור הגירוש: "אֵת בֶּן הָאִמָּה לְגוֹי אֲשִׁמְנוּ... כִּי לְגוֹי גָדוֹל אֲשִׁמְנוּ".

נפגשונו אם כן בשני צמדים של ברכות והבטחות. הגר מתברכת בישמעאל בשל היותו זרע אברהם, ואברהם ושרה זוכים ביצחק כדי להמשיך את הברית עם ה'.

במקביל לשתי הבטחות אלו, חורג ה' מהמהלך המתוכנן והאידיאלי, ומגיב למעשיהם של גיבורי המערכה ההיסטורית: כפיצוי להגר על סבלה, זוכה היא בישמעאל; כגמול על הכנסת האורחים של אברהם ושרה, מתברכים הם בבן.

התורה טורחת בכל פעם וכותבת את שני הסיפורים, כדי להדגיש בפנינו כי ישמעאל נולד ומתברך לא רק בשל התכנון האלוהי המקורי, אלא אף כתגובה וכפיצוי לסבלה של הגר; יצחק גם הוא נולד לא רק כבן הממשיך את דרכו הרוחנית וההיסטורית של אברהם, אלא גם כגמול להכנסת האורחים המיוחדת של אברהם ושרה.

במילים אחרות, ניתן לומר כי סיפורים אלו מציגים בפנינו את שני פניו של בורא העולם ומנהיגו, כפי שהם באים לידי ביטוי בבשורת שני הבנים: אלוהים, המנהיג עולמו על פי מהלכים מתוכננים, אידיאליים, אשר יש להם משמעות היסטורית בהעמדת עם מיוחד בעולם; וה', השומע תפילת כל פה ברחמים - נחלץ לעזרת החלש והסובל מחד, ונותן שכר טוב להולכים בדרכיו מאידך.

ד. בין חמלה לזיכרון

או: למעמדו של לוט

ברצוני להצביע על עוד מקרה דומה, הבא ברצף הפרשיות שבהן אנו עוסקים. כאן אמנם אין שני סיפורים, אך עדיין קיימים אותם שני מישורים שבאו לידי ביטוי בסיפורים הכפולים.

כשלוט ניצל מתוך ההפכה בסדום, אנו קוראים בצורה ברורה מהי הסיבה להצלתו:

וַיִּתְמַהֲמַה וַיִּחְזִיקוּ הָאֲנָשִׁים בְּיָדוֹ וּבְיַד אִשְׁתּוֹ וּבְיַד שְׁתֵּי בָנָתָיו בְּחֻמַּלַּת ה' עָלָיו וַיִּצְאֶהוּ וַיִּנְחֶהוּ מִחוּץ לְעִיר (י"ט, טז).

לכאורה, בפנינו תיאור סיבה ישיר וברור: ה' חמל על לוט ועל כן הצילו. אולם, בהמשך הסיפור, אנו נתקלים בסיבה שונה להצלת לוט:

וַיְהִי בְשַׁחַת אֱלֹהִים אֶת עָרֵי הַכְּפֹר וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת אַבְרָהָם וַיִּשְׁלַח אֶת לוֹט מִתּוֹךְ הַהֶפְכָּה בְּהַפֵּךְ אֶת הָעָרִים אֲשֶׁר יָשָׁב בָּהֶן לוֹט (י"ט, כט).

כאן נראה כי הצלתו של לוט באה בזכותו של אברהם, ב"זכות אבות" שיש ללוט, אך לא בזכות עצמו. האם ה' חמל עליו, כדברי הפסוק הראשון, או שזכר את אברהם כדברי הפסוק השני?

חז"ל במדרש שמו את לבם לפער זה שבין הפסוקים, ויצרו הרמוניה ביניהם; על הפסוק "בְּחֶמְלַת ה' עָלָיו... הִהָרְה הַמֶּלֶט פֶּן תִּסְפָּה" דרשו: "בזכות אברהם שנקרא הר", ובמקביל, על דברי הכתוב "וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת אַבְרָהָם" דרשו את צדקתו האישית של לוט: "מה זכירה נזכר לו ללוט, שתיקה ששתק לאברהם בשעה שאמר אברהם על שרה 'אחותי היא', והיה יודע ושותק", וכן: "וכי יש משוי פנים... אלא שאברהם הביאו לידי צדקות ולגמילות חסדים".²⁷

דומני, כי ניתן לפרש את הכתובים בדרך שונה, על פי הקו המרכזי שבמאמר זה; גם כאן אנו נתקלים בשני הממדים אותם שפגשנו בשני הסיפורים הכפולים הקודמים. על פי המהלך האלוהי המתוכנן אמור לוט להינצל, שהרי הוא "זרע אברהם". אמנם איננו יוצא חלציו, אך אברהם אימץ אותו, וייתכן גם כי בשלב מוקדם אכן אמור היה לוט להוות המשך לאברהם, אלא שנתפרדו דרכיהם. כאמור, בספר דברים נותן ה' את עבר הירדן המזרחי ירושה לבני לוט, דבר שמצביע על היות לוט חלק מזרע אברהם שנדחה. על פי מהלך זה יש להציל את לוט לא בזכות עצמו, אלא כקיום ההבטחה לאברהם וכמימוש המהלך ההיסטורי שעתידי להתקיים. היבט זה נזכר בפסוק כט, שם סיבת ההצלה היא זכותו של אברהם, ואכן מופיע שם אלוהים בהסבר זה.

אלא שבמקביל לזכות זו זכה לוט להצלה בפני עצמו. שוב, יש לקרוא את הפסוקים בהקשרם. בסיפור הצלת לוט מציג בפנינו הכתוב את הכנסת האורחים של לוט. הזכרתי ברמז קודם לכן כי השוואת הכנסת האורחים של לוט להכנסת האורחים של אברהם אינה מטיבה עם לוט. אך למרות זאת, לא ניתן להתעלם מהטרחה המרובה שהוא טורח באורחיו, מהפצרותיו שייכנסו לביתו, וממסירות הנפש שהוא מגלה בנסותו להגן עליהם מפני ההמון שטוף הזימה הרובץ לפתחו. בניגוד לאברהם, שהמלאכים הסכימו מיד לבקשתו לסור לביתו, אצל לוט המלאכים ממאנים. נראה כי אמנם אין הם מתכוונים לסור לבית לוט, אלא מבקשים להתחיל בהשחתת העיר, ולשוב מאוחר יותר להצלתו של לוט. בשל הפצרותיו הם נכנעים, בניגוד לתכנון המקורי. בזכות הכנסת אורחים זו זכה לוט בהצלה כעומד בפני עצמו, ובמנותק מאברהם. ראוי הוא לוט להצלה, כגמול טוב על עשיית החסד, במקום שבו נענשו תושביו על חסרון מידה זו עצמה.²⁸ כצפוי, בהצלה זו שולט שם הו"ה, באשר ישנה כאן פנייה מיוחדת לאדם ספציפי, ונתינת גמול לו כמעשיו.²⁹

27. מדרשים אלו מופיעים בתורה שלמה של ר"מ כשר, חלק שלישי כרך ד, עמ' תתיד.

28. "הנה זה ה'ה עון סדם אֲחֻתָּךְ גֵּאוֹן שְׁבַעַת לָחֶם וְשָׁלוֹת הֶשְׁקֵט הָיָה לָהּ וּלְבָנוֹתֶיהָ וַיֵּד עֲנִי וְאֶבְיוֹן לֹא הִחְזִיקָה" (יחזקאל ט"ז, מט).

29. ייתכן, שהבדל נוסף מתגלה בבחינת שתי סיבות ההצלה. בשל 'זכות אבות' שיש ללוט, בזכות אברהם, ראוי הוא להינצל מחורבן סדום, אך לא ליותר מכך. ואמנם הכתוב המבטא הצלה זו

על פי זה, נוכל להבין את כינויי המלאכים המתחלפים בפרשה. בתחילה מופיע:
"וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הַמַּלְאָכִים סְדֹמָה בְּעָרֵב". בכינוי "מלאכים" ניפגש שוב רק עוד פעם אחת,
עת מבצעים המלאכים את שליחותם: "וּכְמוֹ הַשָּׁחַר עָלָה וַיֵּאִיצוּ הַמַּלְאָכִים בְּלוֹט
לְאמֹר קוּם קַח אֶת אֲשֶׁתְּךָ וְאֶת שְׁתֵּי בְנֹתֶיךָ הַנִּמְצָאוֹת פֶּן תִּסָּפֵה בְּעוֹן הָעִיר". זהו
התכנון המקורי, שבו באים המלאכים - שלוחי ה' - להציל את לוט בשל זכותו של
אברהם.

אולם, לאורך כל השתלשלות הכנסת האורחים מכוונים המלאכים: "אנשים":
"וַיֹּאמְרוּ לוֹ אֵיךְ הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר בָּאוּ אֵלֶיךָ... רַק לְאֲנָשִׁים הָאֵל אֵל תַּעֲשׂוּ דְבָר... וַיִּשְׁלְחוּ
הָאֲנָשִׁים אֶת יָדָם וַיָּבִיאוּ אֶת לוֹט... וַיֹּאמְרוּ הָאֲנָשִׁים אֵל לוֹט... וַיִּתְמַהֲמַה וַיַּחְזִיקוּ
הָאֲנָשִׁים בְּיָדוֹ וּבִיד אֲשֶׁתוֹ וּבִיד שְׁתֵּי בְנֹתָיו בְּחִמְלַת ה' עֲלָיו וַיִּצְאֶהוּ". זהו תיאורו של
לוט כמכניס אורחים, כאן אורחיו קרויים "אנשים", כבהכנסת האורחים על ידי
אברהם. בזכות עמידה מוסרית זו, זכה לוט שיחמול עליו ה' ויוציאהו מעונש סדום.

מתמקד ביציאתו מסדום: "וַיִּשְׁלַח אֶת לוֹט מִתּוֹךְ הַהֶפְכָּה". לעומת זאת, באותה הצלה הנובעת
מסיבה מוסרית, בשל הגמול הטוב שלוט זכאי לו, לא די למלאכים להוציאו מסדום, עליהם
גם לדאוג לקיומו מחוץ לעיר הנחרבת. לא די בהצלת חייו, אלא יש לשמר אף את איכותם.
ואמנם בבחינה זו, כשלוט מבקש את צוער הוא נענה בחיוב. כשהכתוב רומז לבחינה זו הוא
מוסיף גם את ישיבתו החדשה של לוט: "וַיִּצְאֶהוּ [אך גם] וַיִּנְחָהוּ מִחוּץ לְעִיר".